

Розділ II.

ТИПОВЕ ТА ІНДИВІДУАЛЬНЕ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

УДК: 159.9+179.9

Олена Григорівна Бабчук,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології,
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
вул. Фонтанська дорога, 4, м. Одеса, Україна

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТОЛЕРАНТНОЇ ТА ІНТОЛЕРАНТНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У цій статті розкрито можливості вивчення складного феномену толерантності з позиції континуально-ієрархічної структури особистості та її властивостей (О. П. Саннікова). З позицій цього підходу можна розглядати толерантність як таку, що містить три рівні: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. На цьому етапі нашого дослідження вивчаються якісні характеристики толерантності, оскільки саме вони відображають її психологічну сутність. В якісній структурі толерантності були виділені і описані такі показники: емоційний, когнітивний, поведінковий. Це дослідження включало 204 особи – студентів фізико-математичного, художньо-графічного факультетів та факультету фізичного виховання Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського; а також слухачів, які отримують післядипломну освіту за спеціальністю «Психологія» на базі цього університету. Психодіагностичний комплекс склали: «Тест – опитувальник толерантності» (О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук) та «16-факторний особистісний опитувальник» (Р. Кеттелл). У результаті кореляційного аналізу були виявлені багатозначні зв'язки між показниками толерантності та факторами особистості. Для нашого дослідження важливою є інформація про співвідношення окремих показників толерантності з факторами особистості. Ці зв'язки відображають тенденції, але мають і певну специфіку. Наступним кроком здійснення якісного аналізу була побудова й інтерпретація психологічних профілів. Слід зазначити, що наявність певних рис особистості, які «відповідають» проявом толерантності, наприклад, добродушність, зосередженість на інших, терпимість до інших, здатність до емпатії, товариськість, довіра, впевненість в собі, можуть бути пов'язаними з наявністю таких властивостей, як незахищеність, емоційна залежність від інших, надмірна чутливість, пристрасть.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, континуально-ієрархічна структура особистості, якісні показники толерантності.

Постановка проблеми. В умовах інтеграції, політичного й релігійного плюралізму, переструктуризації світового співтовариства все гостріше постають питання безконфліктної взаємодії між людьми. Вочевидь, українське суспільство також переживає зазначені трансформаційні процеси, висуваючи певні вимоги до особистості, її властивостей, що допомагають людині бути стійкою в умовах стрімких змін оточуючого середовища. Тому в психологічній науці та практиці актуальною стає потреба в різнобічному осмисленні толерантності як феномена прийняття та розуміння навколишнього середовища.

Розкриття сутності феномена толерантності, його осмислення з позицій різних наукових підходів, опис структури толерантності як властивості особистості може бути повним тільки при окресленні психологічного образу толерантної особистості, оскільки саме з конкретної людини та її ставлення починаються толерантні взаємовідносини.

Насамперед, уточнимо поняття толерантності, і, разом з тим, наше розуміння цього феномену.

Етимологічний аналіз слова «толерантність» та змістових його аспектів у європейських мовах свідчить про досить широкий спектр значень із використанням його в різних контекстах, зокрема загальнопсихологічному, психології особистості і соціально-психологічному. Так, в англійській мові толерантність (*tolero*) означає «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ»; у французькій мові цей термін розуміється як «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних або релігійних поглядів». У китайській – проявляти толерантність, означає «дозволяти, допускати, виявляти великодушність щодо інших». На цьому тлі найбільш широку гаму почуттів і відносин поняття «толерантність» має в арабській мові, де воно може вживатись у значенні «прощення, м'якості, співчуття, терпіння, прихильності до інших людей» [1; 5].

Виклад основного змісту. Узагальнення даних літературних джерел дозволяє розглядати толерантність як стійку властивість особистості, що проявляється в здатності до розуміння та прийняття іншої людини, її позиції до соціальних та релігійних

поглядів, у готовності до активної взаємодії зі світом у позитивному напрямку, заснованої на стійкості до різноманітних впливів (загрози, невизначеності, новизни тощо) та усвідомлюваності принципу взаємності.

Як складна властивість особистості, толерантність має багатокомпонентну структуру. З позицій континуально-ієрархічного підходу О. П. Саннікової [4] можна розглядати толерантність як таку, що містить три рівні: 1) формально-динамічний – характеристики, що відображають форму й динаміку реалізації толерантного ставлення до оточуючого світу (потреба в активному прояві толерантного ставлення, інтенсивність, легкість прояву, усталеність толерантного стану тощо) та якісний – емоційні, когнітивні, поведінкові характеристики; 2) змістовно-особистісний – характеристики потребово-мотиваційної сфери, рівень актуального досвіду (толерантність як особистісна цінність); 3) соціально-імперативний – характеристики толерантності, які формуються під впливом суспільних, духовно-моральних, культурних аспектів і відображають уявлення особистості про толерантність як групову цінність, соціальну цінність, суспільну норму тощо.

На цьому етапі нашого дослідження вивчаються якісні характеристики толерантності, оскільки саме вони відображають її психологічну сутність. На основі аналізу наукових даних про толерантність і уявлення про метахарактеристики індивідуальності в якісній структурі толерантності були виділені і описані такі показники: *емоційний* (емоції, які характеризують прийняття іншої людини), *когнітивний* (уявлення, думки, знання, що пов'язані з прийняттям іншої людини), *поведінковий* (зовнішні дійові прояви толерантного ставлення до іншого, готовність до взаємодії).

Кожен із компонентів (показників) толерантності (інтолерантності), представляє собою біполярний континуум: *емоційний показник* – на додатньому полюсі характеризується прийняттям іншої людини, наявністю інтересу і позитивного ставлення до інших (радість, задоволення та ін.); на від'ємному – неприйняттям інших, відсутністю інтересу до іншої індивідуальності та емоціями негативного забарвлення (роздратування, гнів, страх, тощо); *когнітивний показник* – на додатньому полюсі характеризується такими установками, знаннями, нейтральними або позитивними думками та ін., які дозволяють приймати іншу людину; на від'ємному – наявністю таких думок та переконань, при яких неможливе або ускладнене прийняття прав іншого на свою картину світу, позицію, погляди, дії та почуття); *поведінковий показник* – на додатньому полюсі характеризується схильністю до вибудовування своєї поведінки так, щоби дозволяти іншій людині бути самою собою, реалізацією поведінки, яка не порушує права іншого і демонструє позитивне ставлення до нього; від'ємний полюс цього показника характеризується відсутністю

такої схильності, тобто реалізацією поведінки, яка перешкоджає прояву індивідуальності іншої людини.

За таким компонентним складом властивості можна диференціювати її прояви у різних людей. Однак зрозуміло, що якісним особливостям толерантності в структурі особистості буде відповідати певна специфіка психологічних властивостей, що також буде визначати її психологічні особливості.

Теоретико-методологічний аналіз показав, що багато інформації про психологічні явища, які належать до проявів толерантності та якості, що тісно пов'язані з нею, міститься у факторах особистості, виділених Р. Кеттеллом. До релевантних факторів толерантності належать А (афектотімія – сизотімія), С (сила «Я» – слабкість «Я»), Е (домінантність – покірність), G (сила «Зверх – Я» – слабкість «Зверх – Я»), Н (сміливість – боязкість), L (підозрілість – довірливість), О (схильність до почуття провини – самовпевненість) [5].

Методика та організація дослідження. На цьому етапі дослідження ми вирішуємо завдання вивчення кореляційних зв'язків між якісними показниками толерантності та факторами особистості (за Р. Кеттеллом). Задля цього нами були використані такі методики: «Тест – опитувальник толерантності» (О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук) [3] та «16-факторний особистісний опитувальник» (Р. Кеттелл) [2]. Вибірку склали 204 особи – студенти фізико-математичного, художньо-графічного факультетів та факультету фізичного виховання Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського; а також слухачі, які отримують післядипломну освіту за спеціальністю «Психологія» на базі цього університету.

Отримані емпіричні дані підлягали кореляційному аналізу, в результаті чого загальний показник толерантності (ЗПТ) виявив значущі зв'язки з більшістю факторів особистості (за Р. Кеттеллом). На 1% рівні ЗПТ пов'язаний із А+ (афектотімія), Н+ (сміливість), L- (довірливість), Q3+ (високий самоконтроль), Q4- (нефрустрованість), QП- (емоційна стабільність), QІ+ (екстраверсія). П'ятипроцентний зв'язок виявлено між ЗПТ і С+ (сила «Я»), Е- (покірність), F+ (безпечність), І+ (чутливість), М+ (мрійливість), О- (самовпевненість), Q1+ (радикалізм).

Наступним кроком здійснення якісного аналізу було побудова й інтерпретація психологічних профілів. На рис. 1 зображені профілі факторів особистості у осіб із різними типами толерантності. На вісі абсцис позначені фактори, на вісі ординат – ступінь їх вираженості в стенах. Середня лінія ряду проходить через точку 5,5 стенів.

Візуальний аналіз профілів представників різних груп свідчить про наявність ряду відмінностей між ними. Відмінності були перевірені статистично за допомогою t-критерію Стьюдента, більшість із них виявилася значимими. Отже, спочатку спробуємо

описати психологічний портрет толерантної особистості (ЗПТ+).

Особи з високим рівнем толерантності відрізняються емоційною стабільністю (QII-). Зміст цього вторинного фактору складають такі характери-

стики, як: сила «Я», соціальна сміливість, довірливість, спокій, самовпевненість, високий самоконтроль, вольові якості, низька его-напруженість, нефрустрованість.

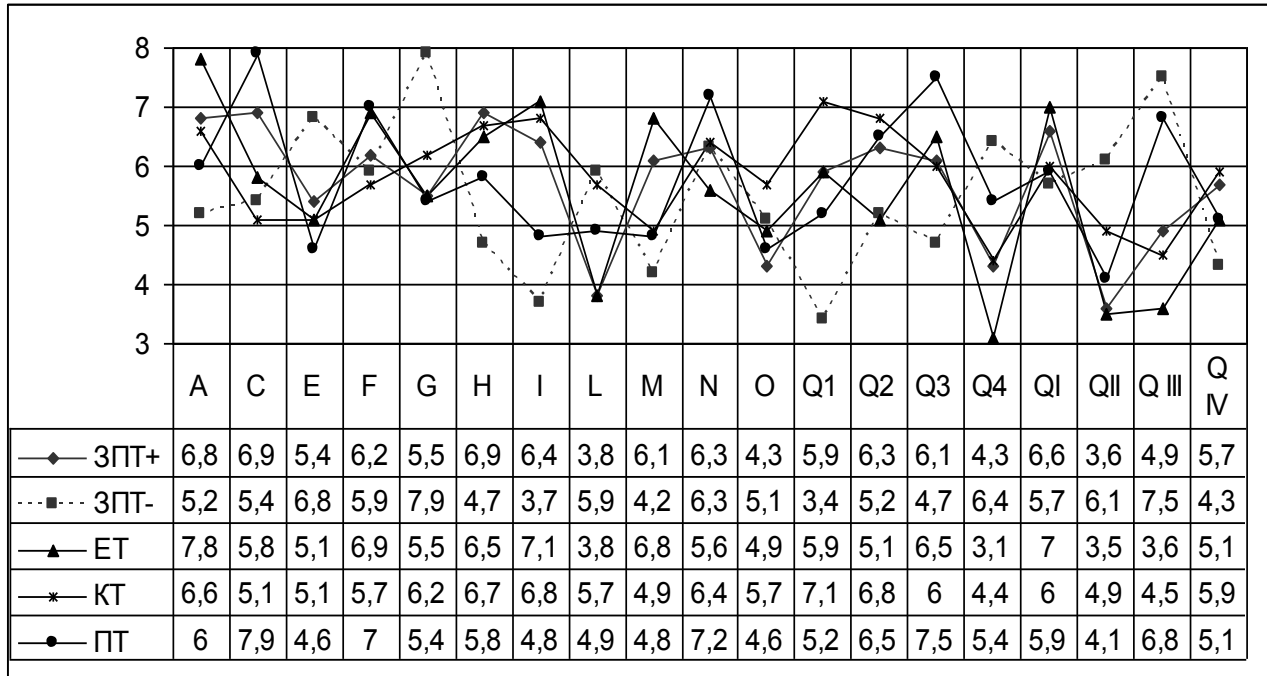


Рис. 1. Психологічні профілі особистості осіб із різними типами толерантності

Невисокі значення фактору L- свідчать про довірливість цих осіб, про властиву їм внутрішню розслабленість, щирість, вільність від залежності, про легке ставлення до труднощів, здатність до розуміння, прощення, притаманну їм терпимість і доброзичливість по відношенню до оточуючих людей. Такі особи здатні встановлювати гармонійні стосунки із людьми, і можуть злагоджено працювати в колективі. Вони можуть бути витриманими, часто спокійними (можуть бути флегматичними), їм властивий реалістичний погляд на речі, здатність управляти ситуацією і справлятися з труднощами (шляхом запобігання або уникнення). Соціальна сміливість виражається у товарищескості, активності, явному інтересі до осіб протилежної статі. Одним із яскравих проявів соціальної сміливості є чуйність, добродушність, схильність до вільного самовиразу в поведінці. Вираженість вторинного фактору QII – свідчить про схильність толерантних осіб до переживань позитивного характеру по відношенню до себе і у сфері соціальної взаємодії, про їх здатність контролювати власні емоції, поведінку, тобто про достатній рівень емоційної зрілості. Як правило, низькі показники за фактором тривожності, свідчать про психічне здоров'я (за умови, якщо їх значення є не дуже низькими) [2].

Наразі опишемо психологічний портрет інтолерантної особистості.

Особам із ЗПТ- властива вираженість сили «Зверх – Я» (G+), що характеризує їх як високо нормативних, моральних, врівноважених, відповідальних. У таких осіб сильний характер, вони гідні довіри, мають почуття обов'язку, дотримуються стандартів і правил (особливо моральної сфери життя). До того ж їм притаманні наполегливість у досягненні мети, точність, ділова спрямованість. Це – совісні люди, але вони дуже зарегульовані і не можуть відступати від правил і стандартів, навіть коли це є більш доцільним для них і оточуючих.

Ми вважаємо, що отримані дані узгоджуються з фактами про те, що саме інтолерантні люди жорстко дотримуються порядку і не терплять будь-якої невизначеності. Порядок, правила, стандарти – все це захищає їх від неструктурованості, невизначеності, нечіткості життя.

Додатний полюс вторинного фактору QIII+ характеризується відчуженістю, відособленістю, низькою чутливістю, можливо, жорстокістю і суворістю (I-). Із зазначених первинних факторів найбільш виділяються низька чутливість і практичність. Перше виражається в товстошкірості, розсудливості, реалістичності, як вже зазначалося, може виражатися в жорстокості. Такі особи не схильні до сентиментальності, самовпевнені, відповідальні, можуть бути суворими, цинічними, черствими у відносинах. Вони схильні до практичних

дій, логічні, послідовні, постійні. Їх практичність пов'язана із відсутністю віри в ілюзії, що, в свою чергу, поєднується з обмеженістю уяви і фантазії, виражається в приземленості принципів і прагнень, жорсткому дотримуванні загальноприйнятих норм. Вони здатні швидко вирішувати практичні питання, надійні, чесні, сумлінні, мають міцний характер.

Представники емоційного типу толерантності (ЕТ) виявили низький рівень еґо-напруженості (Q4-). З одного боку, у цьому є позитивна сторона – вони не схильні до фрустрації, а, значить, певною мірою застраховані від стресів; з іншого – низькі значення фактору свідчать про прояв лінощів, недостатню вмотивованість, можливо, апатичність. З боку афектоїмії (A+) вони характеризуються також як особи з когнітивним типом толерантності. Низькі значення фактору (L-) вказують на схильність осіб із ЕТ-типом толерантності довіряти, на притаманні їм якості внутрішньої розслабленості, щирість, вільність від залежності, здатність прощати, розуміти інших людей, ладити з ними, на терпимість і благодушність. Представникам емоційного типу властиві більш виражені характеристики фактору (I+), ніж особам із когнітивним типом. Це, з одного боку, свідчить про їх більш виражену здатність до співчуття і співпереживання, що узгоджується із психологічною сутністю емоційної толерантності; з іншого – вказує на прояв таких якостей, як легковажність, мінливість, неспокій, залежність, очікування уваги від інших, нав'язливість, пошук підтримки, симпатії тощо, у поєднанні з такими характеристиками як експресивність, захопленість, безтурботність, життєрадісність, енергійність, щирість, динамічність і інтенсивність емоційності та товариськості, прагнення до соціальних контактів (F+), а також розвинена увага, схильність до ідеалізації, мрійливість, духовні інтереси, творчий потенціал (M+).

Особам із когнітивним типом толерантності (КТ) властиві радикалізм (Q1+), аналітичність, критичність, інтелектуальні інтереси, інформованість, схильність до вільнодумства, недовіра авторитетам. Вони терпимі до незручностей, схильні експериментувати. Помірна вираженість факторів (I+), (A+) вказує на їх душевні, людські якості: сердечність, доброту, відкритість, уважність до інших та очікування того ж від них, прагнення до приєднання і спілкування; чутливість, здатність до емпатії (співчуття, співпереживання) терпимість до себе і оточуючих. Вони можуть бути зайво м'якими, залеж-

ними. Портрет осіб із КТ-типом толерантності доповнюється якостями самодостатності (Q2+) і соціальної сміливості (H+). Це свідчить про їх здатність бути самостійними (самостійно приймати рішення), незалежними від групи. Вони товариські, добродушні, чуйні, вільні. Серед притаманних їм якостей можуть мати місце безтурботність, нерозуміння небезпеки тощо. Невисока напруженість (Q4-) виражається як розслабленість і спокій, стриманість і задоволеність, нефрустрованість. Значення факторів A, I, M обумовили невисоку вираженість кортикальної живості у представників когнітивного типу (QIII – перебуває в зоні помірно виражених значень). У них можна констатувати наявність збалансованого контролю за допомогою як інтелекту, так і емоцій.

Особи з поведінковим типом толерантності (ПТ) відрізняються силою «Я» (C+), що характеризує їх як емоційно стійких, зрілих, витриманих, здатних до реалістичних оцінок дійсності, до управління ситуацією, здатність до розсудливого міркування. Можуть мати місце нечутливість та емоційна ригідність. Виражені значення (Q3+) свідчать про властивий цим особам високий рівень самоконтролю (контролюють власні емоції та поведінку), розвинені волюві якості, схильність діяти за планом, цілеспрямованість, тенденцію доводити справи до кінця. Представники ПТ-типу толерантності, єдині з усіх, виявили досить високі значення фактору (N+). Це дає підстави вважати їх проникливими, емоційно витриманими. Вони вмюють поводити себе в суспільстві, мають вишукані естетичні уподобання, достатньо дипломатичні.

Висновки.1. Теоретично встановлено, що толерантність як особистісна характеристика формується під впливом багатьох факторів, тобто залежить від багатьох інших якостей особистості.

2. Якісний аналіз факторної структури показав, що темпераментальні й характерологічні риси представників окремих якісних типів толерантності мають достатньо виражену специфіку, що відповідає психологічним особливостям кожного із типів. До того ж, отримані дані узгоджуються із даними інших досліджень, присвячених питанню особливостей толерантної та інтолерантної особистості, однак суттєво доповнюють їх, оскільки відображають інформацію саме про індивідуальні прояви толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1. На пути к толерантному сознанию / [отв. ред. А. Г. Асмолов]. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
2. Рукавишников А. А. Факторный личностный опросник Р. Кэттелла. Руководство по использованию / А. А. Рукавишников, М. В Соколова. – СПб., 1995. – 89 с.
3. Саннікова О. П. Досвід діагностики

толерантності: результати апробації оригінальної методики / О. П. Саннікова, О. Г. Бабчук // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. пр. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2011. – Т. 2. – С. 68–73.

4. Саннікова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / О. П. Саннікова. –

Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.

5. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.–

метод. статей. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во Моск. психолого-социального института; Воронеж, Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 368 с.

REFERENCES

1. Asmolov, A. H. (Ed.) (2000). *Na puti k tolerantnomu soznaniuu [On the way to the tolerant consciousness]*. Moscow: Smysl [in Russian].

2. Rukavyshnykov, A. A. & Sokolova, M. V. (1995). *Faktornyi lichnostnyi oprosnik R. Kettella. Rukovodstvo po ispolzovaniuu [Factor and personality questionnaire by R. Cattell: manual]*. Saint-Petersburg [in Russian].

3. Sannikova, O. P. & Babchuk, O. G. (2011). *Dosvid diahnostryky tolerantnosti: rezultaty aprobatsii oryhnalnoi metodyky [Experience of tolerance diagnostics: approbation results of original methodology]*. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky: zb. nauk. pr. Kyivskoho natsionalnoho universitetu imeni Tarasa*

Shevchenka – Actual problems of Sociology, Psychology, Pedagogy: Collection of scientific works of Kyiv National Taras Shevchenko University, 2, 68-73 [in Ukrainian].

4. Sannikova, O. P. (2003). *Fenomenologiya lichnosti [The phenomenology of personality]*. Odessa: SMSYL [in Russian].

5. *Tolerantnoe soznanie i formirovanie tolerantnykh otnoshenii (teoriia i praktika): sb. nauch.–metod. statei [Tolerance and formation of tolerant relations (theory and practice)]* (2003). Moscow: Izd-vo Moskovskogo psikhologo-sotsialnogo instituta; Voronezh: Izd-vo NPO «MODEK» [in Russian].

*Елена Григорьевна Бабчук,
кандидат психологических наук, доцент кафедры общей и дифференциальной психологии,
Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского,
ул. Фонтанская дорога, 4, г. Одесса, Украина*

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ТОЛЕРАНТНОЙ И ИНТОЛЕРАНТНОЙ ЛИЧНОСТИ

В этой статье раскрыты возможности изучения сложного феномена толерантности с позиции континуально-иерархической структуры личности и ее свойств (О.П. Санникова). С позиций этого подхода можно рассматривать толерантность, как содержащую три уровня: 1) формально-динамический; 2) содержательно-личностный; 3) социально-императивный. На этом этапе нашего исследования изучаются качественные характеристики толерантности, поскольку именно они отражают ее психологическую сущность. В качественной структуре толерантности были выделены и описаны такие показатели: эмоциональный (эмоции, которые характеризуют принятие другого человека), когнитивный (представления, мысли, знания, связанные с принятием другого человека), поведенческий (внешние действующие проявления толерантного отношения к другому, готовность к взаимодействию). Это исследование включало 204 испытуемых – студентов физико-математического, художественно-графического факультета и факультета физического воспитания Южноукраинского национального педагогического университета имени К.Д. Ушинского; а также слушателей, получающих последипломное образование по специальности «Психология» на базе этого университета. Психодиагностический комплекс составили: «Тест-опросник толерантности» (А.П. Санникова, О.Г. Бабчук) и «16-факторный личностный опросник» (Р. Кэттелл). В результате корреляционного анализа были выявлены многозначные связи между показателями толерантности и факторами личности. Для нашего исследования важна информация о соотношении отдельных показателей толерантности с факторами личности. Эти связи отражают тенденции, но имеют и определенную специфику. Следующим шагом осуществления качественного анализа было построение и интерпретация психологических профилей. Следует отметить, что наличие определенных черт личности, которые «сопровождают» проявление толерантности, например, добродушие, сосредоточенность на других, терпимость к другим, способность к эмпатии, общительность, доверие, уверенность в себе, может быть связано с наличием таких свойств, как незащищенность, эмоциональная зависимость от других, чрезмерная чувствительность, страсть.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, континуально-иерархическая структура личности, качественные показатели толерантности.

*Olena Babchuk,
PhD (Candidate Degree in Psychology), Associate Professor of
General and Differential Psychology Department,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
4, Fontanska Doroha St., Odesa, Ukraine*

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TOLERANT AND INTOLERANT PERSONALITY

This article deals with the possibility of studying the complex phenomenon of tolerance from the perspective of continual-hierarchical structure of personality and its properties (O.P. Sannikova). From the standpoint of this approach tolerance can be viewed as a construct that has three levels: 1) formal and dynamic, 2) the content and personality, 3)

social and imperative. At this stage of our research we study the qualitative characteristics of tolerance since they reflect its psychological nature. In the qualitative structure of tolerance were identified and described the following characteristics: emotional (emotions that characterize the adoption of another person), cognitive (ideas, thoughts, knowledge, related to the adoption of another person), behavioral (external acting manifestations of tolerance towards others, readiness for interaction). This study involved 204 people – students from different faculties of South-Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy and graduate students obtaining education at the Psychology Department. Psychodiagnostic complex included: «Test-questionnaire of tolerances» (O. P. Sannikova, O.G. Babchuk) and «16-factor personality questionnaire» (R. Kettle). The results of the correlation analysis of qualitative indicators of tolerance and individual factors are analyzed. It is the information about the relationship between certain indicators of tolerance and the factors of personality that is important for our study. These relationships reflect trends, but also have specificity. Carried out by us previously, correlation analysis provided the basis for a qualitative analysis of the factor structure of personality of people with a common indicator of tolerance and intolerance with the general index. It should be noted, that the presence of certain personality traits which “accompany” the manifestation of tolerance, such as good-naturedness, focus on others, tolerance of others, the ability for empathy, sociability, trust, openness, self-confidence, may be associated with the presence and properties such as vulnerability, emotional dependence on others and expectations of support, attention from them, excessive sensitivity, passion. Thus, the empirical study of personality factor structure of respondents with different levels of tolerance demonstrated that the expression of this multi-property causes a complete picture of personality traits.

Keywords: tolerance, intolerance, continual-hierarchical structure of personality, qualitative indicators of tolerance.

Подано до редакції 05.08.2015
